

Els mecanismes d'endeutament en una comarca de l'interior de Catalunya durant el segle XVIII (les Garrigues)

Mechanisms of borrowing in an inland county of Catalonia in the 18th century (Les Garrigues)

Gabriel Ramon-Molins¹

Resum

El present article aporta una visió de l'evolució de diferents mecanismes d'endeutament a la Catalunya rural del segle XVIII partint de l'exemple de la comarca de les Garrigues.

Analitzant l'activitat registrada pels notaris de la comarca, observem com els censals, protagonistes absoluts del mercat creditici durant els segles moderns, comencen a perdre la seva hegemonia al llarg del segle XVIII, sobretot durant la segona meitat. Les vendes a carta de gràcia, en canvi, després d'un primer repunt dels deutors, esdevindran el mecanisme hegemònic del crèdit agrari de finals de segle.

Una substitució que es deu a un conglomerat de causes, d'entre les quals destaquem l'increment de l'endeutament pagès, la reducció de les pensions de censal i, sobretot, l'interès per aconseguir el control de la terra, que marcarà el punt diferencial amb altres regions de la Catalunya seca.

Paraules clau: censals, crèdit agrari, deutors, endeutament, segle XVIII, vendes a carta de gràcia.

Abstract

This article provides an overview of the evolution of different borrowing mechanisms in rural Catalonia in the 18th century, based on the example of the Garrigues region. Analysing the activity recorded by notaries in the region, we observe how censals, the absolute stars of the credit market during the modern period, began to fall in significance throughout the 18th century, and especially during its second half. Sales by letter of grace, on the other hand, after an initial upturn in debits, became the main mechanism of agricultural cre-

1. ORCID: 0000-0001-5283-1947. Professor. Universitat de Lleida. Adreça electrònica: gabriel.ramon@udl.cat.
Rebut: II/2020. Avaluat: V/2020. Versió definitiva: VII/2020.

dit at the end of the century. This substitution was due to a multitude of causes, including the increase in peasant debt, the reduction of censal pensions and, above all, an interest in gaining control of the land, which marked a point of difference with other, drier regions of Catalonia.

Keywords: censals, agricultural credit, debtors, borrowing, 18th century, sales by letter of grace.

Amb el present treball ens proposem analitzar l'evolució quantitativa dels mecanismes d'endeutament a les Garrigues del segle XVIII, una comarca històrica de la Catalunya interior, eminentment rural i completament lligada a les conjuntures agràries del moment.

Les Garrigues, amb una economia agrària de secà, entren al segle XVIII amb una especialització força destacable entorn de la producció d'oli iniciada dues centúries abans i que es consolidà en aquest moment. Aquesta especialització, que en un principi fou impulsada pels mateixos pagesos per tal de fugir de la pressió senyorial, amb el temps es veié accelerada per la pressió del mercat, en part per l'increment de la demanda causada pel creixement demogràfic (i econòmic) del set-cents (Farré 1993 i Vilar 1966: 265-267).

L'estructura de la propietat de la terra, basada en la petita o molt petita propietat pagesa, i la mateixa naturalesa del sistema emfitèutic havien facilitat aquesta reorientació productiva. Al mateix temps, però, s'havia generat una elevada dependència dels mercats. Amb aquest context, si bé gràcies al mercat es pot evitar una crisi de subsistència clàssica, per culpa d'aquests s'aguditza la pèrdua de terres de la petita pagesia quan les conjuntures no acompanyen, una pagesia que de manera estructural havia viscut al límit de la seva capacitat de reproducció.

El preu de l'oli, del qual depenia fortament l'economia garriguenca, així com la globalitat dels preus agraris, es beneficiaren d'un fort increment des de mitjan segle. Malgrat tot, les baixades sobtades en anys puntuals tingueren efectes nefastos sobre unes famílies pageses sense capacitat d'estalvi. A més, l'increment secular dels preus despertà l'interès pel control de la terra i la producció oleícola. En aquesta direcció, es pot veure que, com a mínim al terme de les Borges Blanques, cada cop apareixen més propietaris de petites parcel·les que són forans (Minguella i Ripollés 1982: 387-388).

Aquest estudi, més enllà de voler aportar l'anàlisi del fet local, pretén reflexionar sobre l'evolució del crèdit agrari a la Catalunya moderna i sobre com aquest, a poc a poc, va abandonant els mecanismes típics de l'Antic Règim. Així doncs, pretenem aportar dades sobre com els censals, protagonistes absoluts del crèdit durant els segles moderns, van anar perdent la seva primacia en pro de les vendes a carta de gràcia, que van acabar liderant el mercat del crèdit garriguenc a finals del set-cents.

Serà també necessari que ens preguntem sobre els motius d'aquests canvis, per a la qual cosa ens haurem de valdre d'anàlisis comparatives amb estudis similars d'altres indrets i haurem de contrastar les dades de l'evolució dels diferents mecanismes d'endeutament amb les d'altres variables econòmiques.

Per realitzar aquest treball partirem dels llibres de protocols de les vuit notaries de la comarca conservats a l'Arxiu Històric de Lleida (AHL); concretament, són seixanta-tres manuals dels municipis de les Borges Blanques, Arbeca i el Vilosell, que sumen una mostra de gairebé catorze mil actes.²

Més enllà de l'estudi de l'evolució quantitativa dels principals mecanismes d'endeutament (fonamentalment censals, deutoris i vendes a carta de gràcia) i de la seva interpretació, intentarem reflexionar també sobre qui eren els deutors i els creditors. Intentarem conèixer com aquests van variar al llarg del segle i pararem una atenció especial al fet de si són els mateixos els qui deixen diners amb l'un o l'altre mecanisme.

Metodologia i justificació

Per realitzar el present estudi hem treballat els fons de protocols de l'Arxiu Històric de Lleida, on hem localitzat seixanta-tres manuals de vuit notaries de la comarca de les Garrigues: dues del municipi del Vilosell (les de Francesc Lletget i Josep Cornador, ambdós rectors), dues més d'Arbeca (les de Ramon Riu i Pere Trueta) i quatre de les Borges Blanques (les de Josep i Francesc Solsona, Francesc Valeta i Miquel Soler). Certament, però, les notaries de les Borges, principal municipi de la comarca, i també les d'Arbeca, tot i que aquestes segones en menor mesura, actuaven sovint al servei de veïns de diferents municipis propers, raó per la qual ens hem atrevit a donar àmbit comarcal a aquest treball, encara que sovint el municipi dels creditors o dels deutors que es personaven davant d'eixes notaries podien sobrepassar els límits polítics de la comarca actual.

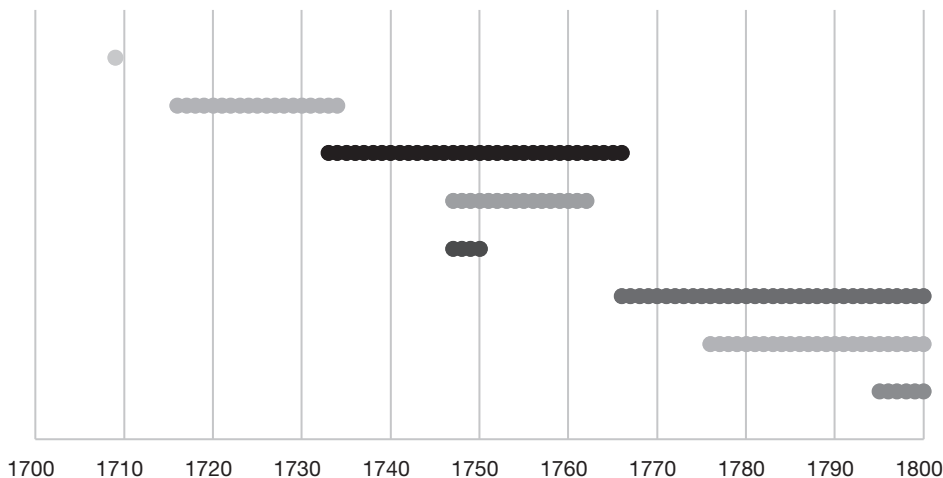
L'activitat de les presents notaries, a més, com pot veure's al gràfic 1, més enllà del buit documental dels primers anys, es distribueix de manera mitjanament regular al llarg de la centúria i, si bé disposem de més llibres i de major qualitat per als darrers anys, amb les dades recollides hem pogut fer una reconstrucció de la contractació de nous crèdits al llarg de tot el període. Certament, però, hem de reconèixer que les dades dels primers anys del segle, a causa de la poca documentació disponible, ens porten a uns resultats que poden semblar excessivament provisionals, però creiem que suficientment representatius. Malgrat tot, la documentació disponible no ens ha deixat millorar aquesta aproximació.

Revisant els índexs dels presents manuals, tant els generalistes com els específics —de testaments, capítols matrimonials i èpoques de dots—, hem pres informació de 13.965 actes notariais. Bona part d'aquests llibres ens han permès saber quin any es van realitzar els diferents documents, però, malauradament, no tots els llibres ens han proporcionat aquesta informació. Per tant, en alguns casos hem hagut de fer nosaltres la distribució de les actuacions notariais per anys.

Quan ha estat possible, generalment quan es tractava de llibres manuals específics (de capítols matrimonials o de testaments) d'un notari que també tenia manuals generals, hem

2. Són àmplies les referències sobre el valor dels fons notariais per a l'estudi de la història local (i global). En relació amb la comarca de les Garrigues, són de gran interès les reflexions aportades per Núria Preixens (Preixens 2018).

Gràfic 1
Període d'activitat de les vuit notaries treballades

fet aquesta distribució de manera proporcional i atenent el volum d'activitat que recollien els manuals generals. Quan això no ha estat possible i els manuals generals recopilaven informació de diferents anys sense especificar clarament en l'índex de quin any era cada acta, hem hagut de fer una distribució a parts iguals dividint el nombre d'actes pels anys compresos en el manual.

Del total de les actes notariales de les quals hem aconseguit informació, ens hem centrat a analitzar les de creació de nous títols de censal, reconeixement de deutoris i realització de vendes a carta de gràcia, que en alguns llibres apareixen sota la denominació d'empenyoraments. Hem intentat fer el seguiment d'aquests tres tipus d'actes durant tot el segle, tant considerant el nombre absolut que se'n feia cada any com el percentatge que representaven sobre el total d'actes signades, ja que, com que no tenim el mateix nombre de llibres per a tots els anys, treballar amb percentatges ens permet fer una anàlisi comparativa més fidedigna.³

Al mateix temps, juntament amb el percentatge esmentat, hem analitzat la proporció que cadascun d'aquests tres instruments representava en relació amb els altres dos. Amb aquest nou còmput hem intentat il·lustrar millor la substitució en l'ús dels diferents títols, a la vegada que hem volgut facilitar l'anàlisi comparativa amb altres indrets.

3. Certament, però, encara que el percentatge que representaven els títols de crèdit sobre el total de les actes notariales ens pugui semblar una aproximació més precisa que no pas el nombre absolut de censals, deutoris i empenyoraments realitzats i presents als manuals, hem de tenir present que aquestes dades poden ser també objecte de discussió, car segurament no disposem de la totalitat de la documentació notarial de l'època. En aquest sentit, per exemple, podem dir que en el manual notarial de Rafael Cornador (1716-1734), rector del Vilosell, no hi apareixen ni testaments ni capítols matrimonials, els quals segurament estaven recollits en algun altre llibre que actualment no es conserva.

Hem de reconèixer, però, que, com que hem agafat com a objecte d'estudi l'instrument jurídic principal de cada acta, que és el que consta als índexs dels protocols, se'ns han pogut escapar instruments secundaris presents a les mateixes actes, car, darrere d'una venda clàssica o de la creació d'un censal, s'hi podia amagar la utilització d'un debitori o algun altre tipus d'instrument financer. Al mateix temps, hauríem pogut fer una anàlisi més profunda de l'evolució de la propietat de la terra i de l'endeutament que se'n deriva mitjançant un estudi del registre d'hipoteques, que per a altres regions del país resulta una eina d'un valor ingent (Congost 1990 i Villalón 2008); malgrat tot, els fons del Registre de Lleida, del qual depenien bona part de les Garrigues, resten perduts.

En referència a l'anàlisi concreta dels deutors i els creditors (en cap cas per a l'anàlisi global), hem agafat com a mostra les actes dels llibres amb informació dels anys 1725, 1750, 1775 i 1800, independentment del nombre de llibres que hi hagués per a cada un d'aquests quatre anys, i, en cas que no es pogués saber clarament de quin any dataven, hem agafat la proporció que prèviament havíem assignat a cada any.⁴ L'elecció d'aquests quatre moments per realitzar les mostres, més enllà de situar-se en els anys que inicien cada quart de segle, vol evitar també les puntes extraordinàries i no representatives, que, per exemple, en el cas dels deutoris podrien trobar-se l'any 1776 o en el de les vendes a carta de gràcia, el 1799.

Fetes aquestes seleccions, hem analitzat quaranta-vuit censals, trenta-vuit deutoris i noranta vendes a carta de gràcia, fixant-nos, sempre que ha estat possible, en la naturalesa de deutor i creditor (qui eren) i, en cas que fossin particulars, quin ofici tenien, a més de si ambdós, deutor i creditor, compartien veïnatge.

L'endeutament al llarg del segle XVIII

Els mecanismes d'endeutament

L'anàlisi de l'endeutament rural requereix començar fent unes breus mencions dels principals mecanismes d'endeutament existents durant el segle XVIII. En aquest article ens hem centrat únicament en els censals, els deutoris i les vendes a carta de gràcia, car solament d'aquests hem trobat referències en els índexs dels protocols de la comarca estudiada.

Els censals, protagonistes absoluts de l'endeutament modern que van aparèixer durant els segles medievals sota el context de la prohibició catòlica de la usura, consistien a vendre el cobrament d'una renda anual en forma de pensió, que durant la primera meitat del segle XVIII equivalia al 5 % del principal venut. Un percentatge que l'any 1751 fou reduït per decret al 3 %.

4. Per fer la mostra del 1725 hem treballat el manual de Rafael Cornador, rector del Vilosell (AHL260-47-T1-1272); per a la del 1750, els de Francesc Lletget, rector del Vilosell (AHL260-47-T1-1285), Francesc Solsona, notari de les Borges (AHL260-47-T1-97), i Pere Trueta, notari d'Arbeca (AHL260-47-T1-41); per a la del 1775, el de Francesc Valeta, de les Borges (AHL260-47-T1-104), i per a la del 1800, el de Ramon Riu, d'Arbeca (AHL260-47-T1-12), i els dels notaris borgencs Miquel Soler (AHL260-47-T1-83) i Francesc Valeta (AHL260-47-T1-129).

D'aquests títols, inicialment es diferenciaven els considerats censals vius i els morts. Els primers consistien a crear un títol de pagament d'una renda anual vitalícia sota la garantia d'un bé concret, mentre que els censals morts, en canvi, no s'emetien vinculats a cap propietat específica, sinó que el venedor els garantia amb totes les seves propietats (Rubió 1993: 65-67). Aquesta diferenciació, però, es va anar difuminant amb el pas dels segles i ja al segle XVIII era difícilment apreciable, trobant únicament esments a «censals» referenciant allò que en un primer moment haguéssim entès com censals morts.

Els censals es caracteritzaven per no tenir data de venciment, és a dir, per generar rendes que podien ser a perpetuïtat, cosa que donava al censatari (el pagador de la renda) la potestat de lluir el deute en qualsevol moment i treia al censalista la de reclamar el préstec. Aquest fet generava, per part dels censalistes, una clara vocació rendista. Per aquesta raó, grans institucions com l'Església (en totes les seves personificacions) o famílies importants, que volien garantir la seva pervivència secular, es van convertir en grans prestadores. Per contra, els censataris gaudien d'un gran avantatge: crèdit a baix interès sense data de venciment. Un fet que va convertir els censals en un dels crèdits més barats i avantajosos del continent (Peris 2001: 228).

Són diverses les aportacions que reflexionen sobre l'ús dels censals al món rural català durant els segles moderns. D'entre aquestes aportacions cal destacar les realitzades per Llorenç Ferrer relatives al Bages (1983 i 1987: 483-566) i les d'Enric Tello per a la Segarra (1986).

Pel que fa als deutoris, tot i que és un mecanisme d'endeutament força emprat, es fa difícil explicar les característiques concretes que tenien. Sovint no són més que el reconeixement d'un deute davant d'un notari (o de diversos testimonis), el qual s'ha de retornar en un termini de temps força variable. És complicat també esbrinar l'interès exacte que aquests deutes generaven, ja que, sovint, dins de la quantitat deguda, s'hi solien amagar els interessos.⁵ No és estrany, però, que quan aquests derivaven de l'impagament d'una compra a un comerciant, s'especificés que el deute es reconeixia sense cap mena d'interès. Si era cert, però, ja és una altra història. Sí que és veritat que, per la seva naturalesa, solien ser a curt termini i que sovint apareixien, més que no pas com la concessió d'un préstec, com a conseqüència d'un impagament.

Pel que fa a les vendes a carta de gràcia, certament no eren un títol de crèdit pròpiament dit, tot i que al món rural, sobretot a finals del segle XVIII, es podien utilitzar com a tal. Aquestes vendes consistien a vendre una propietat, generalment una terra o una casa, la qual podia ser recuperada a canvi de retornar el capital. El preu de venda, per tant, com que incloïa el dret a la recompra, era inferior al d'una venda clàssica, i els interessos, tot i que podien amagar-se dins d'aquest preu, solien ser el benefici que generava la terra venuda durant el temps que estigués empenyorada. És per això que sovint aquestes vendes surten referenciades als manuals notariais com a empenyoraments.

5. Per a la Barcelona del primer terç del segle XIX, Lluís Castañeda va situar els interessos dels deutoris entorn del 6 % anual (1991: 345).

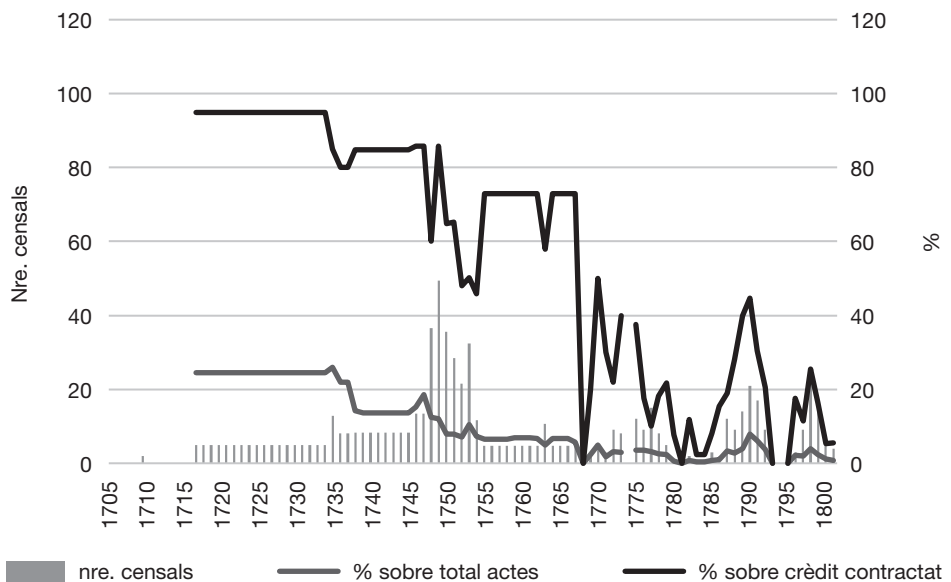
El període de temps en què es podia recuperar el bé empenyorat podia ser variable: podia anar des del «mig any» fins als tres o cinc anys. Cartament, però, també se'n troben que es podien recuperar “sempre i quant...”.

S'apunta també l'existència de violaris en altres regions agràries del Principat, per exemple a la Segarra, on, tot i que allí tenien un ús marginal de menys del 5 % del total del crèdit en circulació, Enric Tello en localitza (1986: 57-58). Nosaltres, però, no n'hem localitzat ni un en tot el segle en cap de les notaries estudiades, com tampoc no en vam trobar cap en la mostra de dos notaris que vam realitzar per a la ciutat de Lleida (Ramon-Molins 2019: 156-161).

Evolució quantitativa dels mecanismes d'endeutament

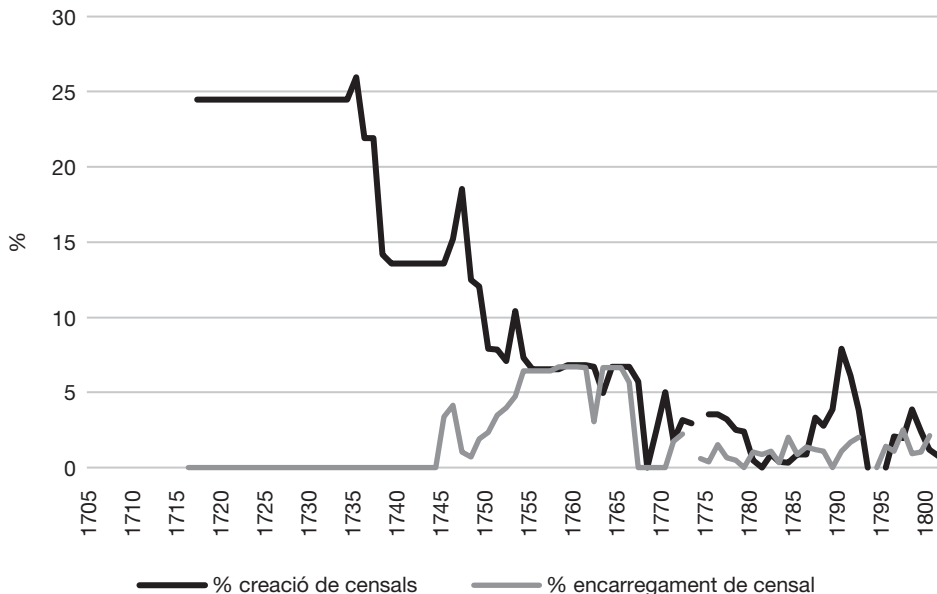
Per tal de reflexionar sobre l'evolució dels diferents mecanismes d'endeutament i seguint el mateix model emprat en l'anàlisi de la ciutat de Lleida (Ramon-Molins 2019: 156-161), ens hem preguntat sobre els moments de realització de cada un d'aquests tres tipus de contracte i, especialment, sobre el percentatge que aquestes actes notariais representaven tant sobre el total dels protocols d'aquell mateix any com en relació amb els altres tipus d'endeutament comentats (vegeu els gràfics 2, 4 i 5).

Gràfic 2
Creació de censals a les Garrigues

Font: AHL, Fons de Protocols, manuals de les notaries d'Arbeca, el Vilosell i les Borges Blanques.

Gràfic 3
Evolució percentual dels censals creats i encarregats respecte al total d'actes notarials

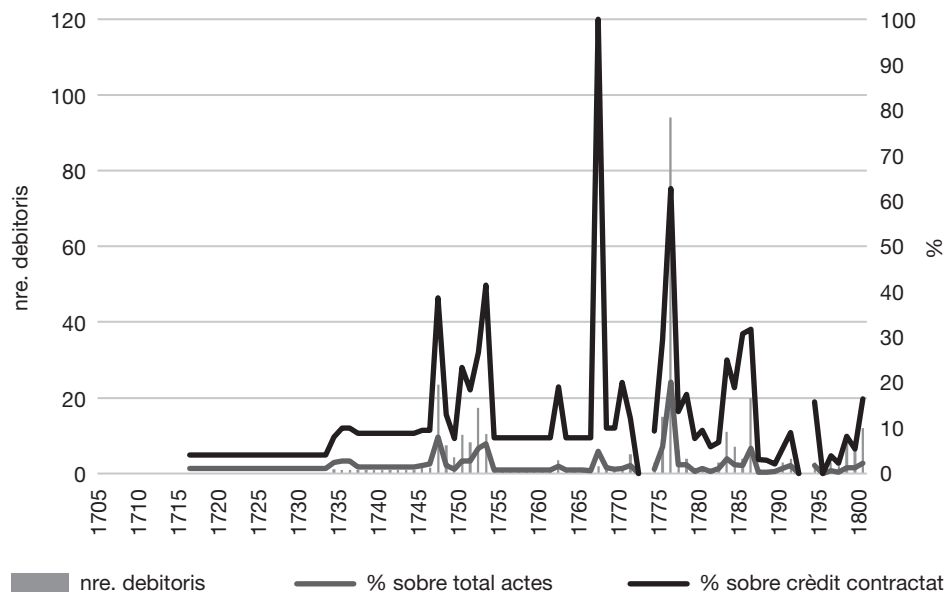

Font: AHL, Fons de Protocols, manuals de les notaries d'Arbeca, el Vilosell i les Borges Blanques.

Aquesta anàlisi ens permet veure una important caiguda en termes relatius de l'ús dels censals al llarg del segle XVIII. La primera gran disminució (tant dels censals com de l'endeutament en general) es produeix en el context de la millora econòmica global iniciada a finals de la dècada dels vint i començaments de la dels trenta. Una millora àmpliament estudiada ja des dels estudis de Pierre Vilar (1966). La segona caiguda es donà en el context del 1751, quan es produí la reducció dels tipus d'interès dels censals, que comportà una reducció de les pensions del 5 al 3 %. I és que els impagaments acumulats sobretot als censals que havien de cobrar institucions religioses (Ramon-Molins 2018: 177-184; Ramon-Molins 2019: 139-155), la inflació econòmica que feu perdre poder adquisitiu als grans tenidors de rendes i, sobretot, aquesta important reducció del 40 % de les pensions, van fer dels censals uns títols cada cop menys lucratius, tot i que persistiren fins ben entrat el segle XIX, si bé en algunes zones més que en altres (Tello 1994 i 2004).

Certament, però, per a l'etapa final del segle observem tres pics en l'evolució percentual de l'emissió de censals tant en relació amb el total d'actes com en relació amb els altres instruments crediticis. El primer, és veritat, més moderat que els dos posteriors. El segon coincideix amb una caiguda relativa del reconeixement de deutoris i el tercer, la disminució de vendes a carta de gràcia (poden observar-se amb més claredat a les figures 6 i 7).

Gràfic 4
Reconeixement de deutoris a les Garrigues

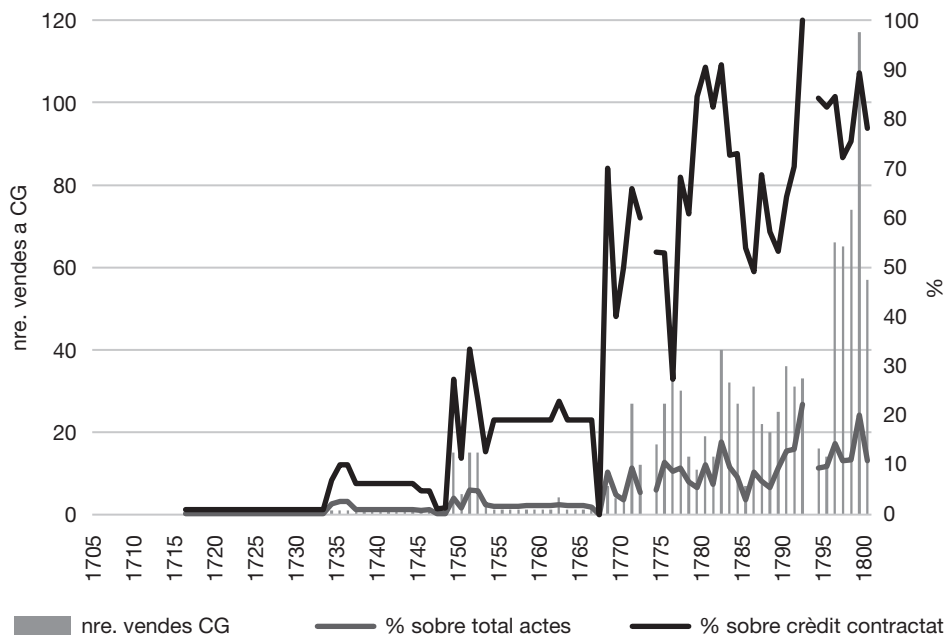
Font: AHL, Fons de Protocols, manuals de les notaries d'Arbeca, el Vilosell i les Borges Blanques.

Tots tres increments coincideixen amb les tres mínimes de la cotització del preu de cereal que Enric Vicedo localitza durant el darrer terç de segle prenent com a base els preus de cinc mercats de les terres de Lleida (2008: 60), i els dos primeres, també, amb dues caigudes del preu de l'oli d'oliva al Principat apuntades per Pierre Vilar (1966: 418).

Amb tot, podem afirmar que, malgrat l'estocada que representa la reducció de les pensions per a la pervivència dels censals (i, sobretot, l'efecte de la inflació sobre els interessos), aquests encara van poder sobreviure quan les inversions en rendes de la terra garantissin rendiments inferiors als que proporcionaven els censals. En aquesta direcció, certament, ja havia apuntat Enric Tello, qui situava la mort dels censals a finals del segle XVIII o fins i tot ben entrat el XIX (Tello 2004). Malgrat tot, encara que se seguissin creant nous títols i que aquests guanyessin pes quan la rendibilitat de la terra retrocedís, en termes relatius la caiguda que els censals sofreixen durant la segona meitat de segle és més que palpable. Això sí, fins ben entrada la dècada dels seixanta, continuaren essent l'instrument preferit pels pagesos endeutats, car un baix interès en un moment d'expansió els podia representar un clar avantatge a l'hora d'afrontar possibles inversions (Congost 1990: 68-71).

Si a aquesta anàlisi hi afegim, més enllà dels censals creats de nou, els encarregats (aquells dels quals se *n'encarregava* una tercera persona, aliena a les participants en la seva crea-

Gràfic 5
Vendes a carta de gràcia a les Garrigues

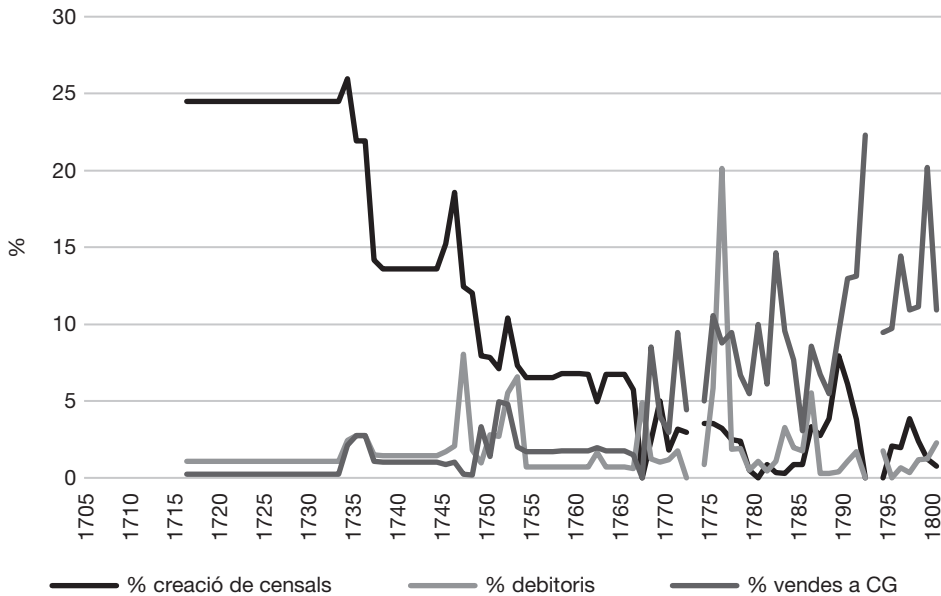
Font: AHL, Fons de Protocols, manuals de les notaries d'Arbeca, el Vilosell i les Borges Blanques.

ció), és a dir, els que canviaven de mà, les tendències no mostren dades gaire contradictòries. Certament, es produeix un increment dels encarregaments en el moment de la reducció de les pensions, car el preu pagat pel títol en el mercat secundari sempre coincidia amb l'import nominal d'aquest, podent permetre uns interessos més lucratiu. Malgrat tot, més enllà d'aquest primer increment, la vitalitat d'aquest mercat sembla que tampoc no era gaire elevada.

De l'observació de l'evolució dels deutoris, més enllà de l'aparent estabilitat i el breu increment del seu ús durant la dècada dels cinquanta, que ja comentarem més endavant, cal mencionar l'anomalia observada per a l'any 1776. Aquell any, Francesc Escolà, comerciant de Tarragona, es personà davant del notari borgenc Francesc Valeta, amb qui ja havia registrat deutoris en anys anteriors, perquè se li reconeguessin vuitanta-un deutoris de diferents pagesos garriguencs per comprar blat o altres cereals, uns deutes que en la majoria dels casos eren col·lectius. En total, aquell any en aquella notaria es van firmar vuitanta-set deutoris, sumant-hi els vuitanta-un de Francesc Escolà.

Amb tot, si observem l'evolució percentual dels tres tipus d'endeutament, que hem sintetitzat a les figures 6 i 7, podem corroborar una certa estabilitat del reconeixement dels deutoris, els quals sovint responien a una lògica diferent de la dels altres dos tipus de crè-

Gràfic 6
Evolució percentual de l'ús de censals, deutoris i vendes a carta de gràcia a les Garrigues en relació amb el total d'actes notarials

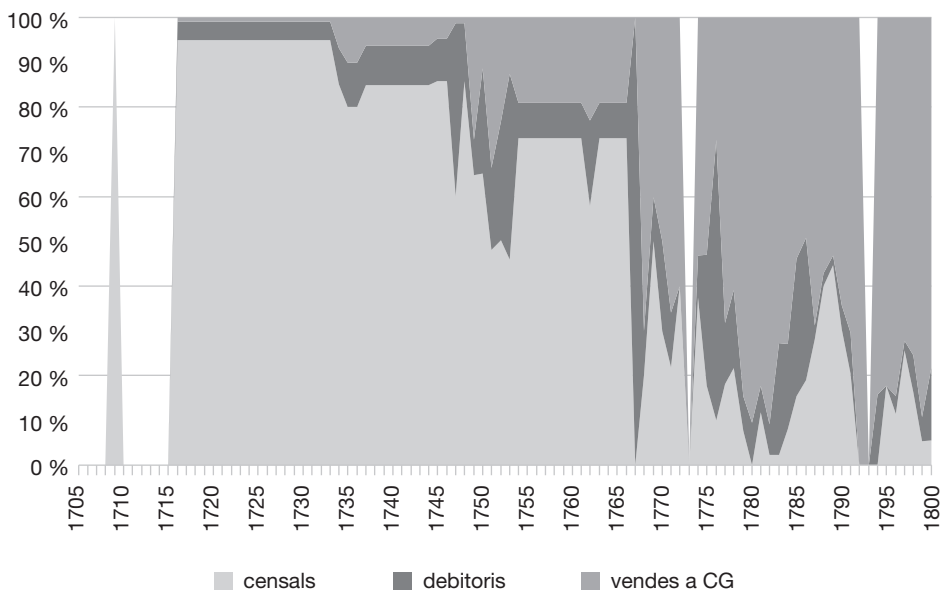
Font: AHL, Fons de Protocols, manuals de les notaries d'Arbeca, el Vilosell i les Borges Blanques.

dit estudiats. Malgrat tot, es produeix un primer increment dels deutoris durant la dècada dels cinquanta, coincidint amb la caiguda de l'endeutament per censal. Un fet que, certament, no és tan clar com l'observat en l'estudi de la ciutat de Lleida, on realment els deutoris superen els censals des de mitjan dècada dels cinquanta (Ramon-Molins 2019: 158-161), ni com en altres regions peninsulars amb una especialització productiva forçada pel mercat, com és el cas de l'àrea de Màlaga, on les *obligaciones* esdevenen protagonistes (Peña-Mir 2016), però realment segueixen la mateixa tònica que en el conjunt del continent europeu (Tello 2004: 144-145).

Malgrat tot, al món rural des de mitjan segle les verdaderes substitutes dels censals són, més enllà del primer protagonisme dels deutoris, les vendes a carta de gràcia. Un fet que, certament, ja havia estat assenyalat per estudis com els d'Enric Tello, però que continua mereixent la nostra atenció (2004 i 1994: 15-16).

El fet que l'ús dels deutoris no arribi als nivells observats a la ciutat de Lleida, i que quedi a gran distància de l'observat per Lluís Castañeda per a la ciutat de Barcelona (1991: 342), on realment acaben sent els vertaders substituïts dels censals, ressalta una diferenciació cada cop més gran entre el món urbà i el rural, com a mínim, en termes econòmics. I fins i tot, dins del món rural, una divergència entre les diferents zones productives.

Gràfic 7
Evolució percentual de l'ús d'instruments crediticis

Font: AHL, Fons de Protocols, manuals de les notaries d'Arbeca, el Vilosell i les Borges Blanques.

L'increment dels encarreraments de censal a mitjan segle (gràfic 3) s'ha de tenir present quan s'observa l'evolució general de l'endeutament al llarg del segle XVIII. Malgrat tot, com que no representa un nou deute, sinó la recompra d'un de ja existent, l'hem elidit d'aquestes dues figures finals. Aquest element, però, ajuda a atenuar la sensació d'aparent disminució de l'ús dels mecanismes d'endeutament durant els anys centrals del segle, que podria despendre's de l'observació del gràfic 6, i deixa una imatge que més aviat apunta a una substitució de mecanismes d'endeutament, els quals eren cada cop més onerosos per a l'endeutat.

Explicacions d'aquests canvis

Vista la tendència general que porta a la substitució de censals per vendes a carta de gràcia, cal que plantegem una interpretació més àmplia del perquè d'aquests canvis. En línies generals hem considerat que per a les dues primeres disminucions de l'ús percentual de censals podíem fer referència, respectivament, a la millora econòmica general de la dècada dels trenta i a la reducció del 40 % de les pensions, i els dos repunts de final de segle a la disminució del rendiment de la terra. Certament, per comentar l'evolució general de l'endeutament i els canvis en l'ús dels diferents mecanismes, cal donar una resposta més àmplia a la pregunta plantejada. Altrament, aquest canvi, des del punt de vista del credi-

tor, podria amagar l'interès pels censals a baix cost en un període d'inflació (i relativització del pes real de les pensions) per part de la pagesia (Congost 1990: 68-71).

Més enllà de la primera disminució en l'emissió de nous títols durant la dècada dels anys trenta, les dades mostren una substitució progressiva dels mecanismes d'endeutament, els quals eren cada cop més costosos per a les famílies endeutades i, per contra, òbviament, més lucratiu per als creditors, i això accelerà la desigualtat social i l'acumulació de capital (agrari), car no solament eren pagesos la majoria dels endeutats, sinó que també se'n trobava un bon nombre entre els creditors (vegeu els apartats dedicats a deutors i creditors).

Enric Tello, quan estudia la comarca de la Segarra, ens dona una explicació de l'increment de vendes a carta de gràcia durant la segona meitat del segle XVIII. Apunta les vendes a carta de gràcia com el darrer element de l'endeutament pagès, el que arriba després de l'acumulació de diverses pensions impagades i, fins i tot, alguna renegociació dels censals o acumulació de deutoris. Certament, però, Tello observa la pervivència de l'hegemonia dels censals fins als anys de la Guerra del Francès, quan els deutoris, com a instruments més propis d'un sistema capitalista, els prenen l'hegemonia. Aquest fet no s'havia donat abans perquè, gràcies als impagaments i les negociacions, els interessos reals obtinguts pels censals superaven amb escreix l'interès nominal del 3 % (Tello 1986: 61-65).

És necessari, per tant, que reconeguem que les vendes a carta de gràcia en alguns casos podien ser la resposta a la liquidació d'un censal, especialment quan aquest acumulava diverses pensions endarrerides. El capital aconseguit amb les vendes a carta de gràcia podia evitar un embargament per impagament de pensions, car el censal tenia per garantia la totalitat de béns del censatari, però els interessos que aquestes generaven, més importants que els dels vells títols, significaven, en alguns casos, un simple pedaç de curta durada a una economia familiar estructuralment crítica.

Observat l'exemple de la Segarra, podem extrapolar a les Garrigues la part relativa al sobreendeutament pagès, però cal que ens preguntem per què a les Garrigues es produeix abans aquesta substitució del censal i per què, a diferència del que s'observa al litoral o fins tot a la mateixa Segarra, l'instrument preferit pels creditors és la venda a carta de gràcia, seguint un model més similar a l'observat a la ciutat de Lleida.

Durant el set-cents, sobretot a partir de mitjan segle, a diferència de la tònica dominant durant les centúries anteriors, un increment substancial dels preus agraris no comporta necessàriament un augment de la mortalitat al conjunt del país. Això permet deixar parcialment enrere les grans caresties que provoquen les clàssiques crisis malthusianes en pro de caresties larvades i acompanyades, això sí, per un increment del deute familiar. Un canvi que, certament, és molt més palpable en zones amb agricultura de regadiu que no pas a les de secà (Vicedo 1997: 401-403), i més a la Catalunya litoral que a la interior (Vilar 1966).

Amb això, tot i que podem situar les Garrigues com una gran zona de secà amb un ús gairebé marginal de sèquies, concentrat a la zona nord, hem de destacar la proximitat que tenia amb l'àrea irrigable del Segre, la tirada econòmica (i política) de la ciutat de Lleida (cal recordar que fins al segle XVIII les Borges tenia naturalesa de carrer de Lleida) i, sobretot, l'especialització productiva entorn de l'oli. Uns elements que permeten situar aquesta comarca en un punt mitjà entre les zones de secà clàssiques i les de comerç urbà, car

l'oli, tot i que no havia entrat als circuits comercials internacionals, tenia una forta demanda dels mercats regionals.

A la importància del mercat per a l'economia comarcal s'hi ha de sumar la de l'estructura de la terra, basada en les petites o molt petites explotacions, que en molts casos posaven les famílies pageses al límit de la subsistència, cosa que facilitava la seva (auto)sobre-explotació.

En relació amb el mercat de l'oli, per tant, podem introduir la segona hipòtesi explicativa del canvi dels mecanismes d'endeutament pagès.

Com apuntava Pierre Vilar, l'evolució de llarga durada del preu del l'oli, en l'àmbit català, no divergeix gaire de la del blat, tot i que aquest segon producte rebia més influència dels mercats exteriors. Els preus dels dos productes, partint d'un índex 100 per al primer terç de segle, se situen en unes dades similars tant l'any 1770 com a finals de la centúria. Malgrat tot, en determinats moments l'increment del preu de l'oli és més que considerable. El primer d'aquests moments va ser durant el període 1757-1772 i va significar l'inici de la febre de la construcció de nous molins i la rompuda de noves terres (Vilar 1966: 416-419).

A aquest fet cal sumar-hi el major rendiment de les terres d'olivera en relació amb les de blat de secà (certament, ignorant la variable del factor treball). Així, l'increment de l'interès per la producció d'oli i la major productivitat de les terres destinades a aquest cultiu respecte a les cerealístiques de secà van motivar un major interès pel control de la terra (i, en especial, per la seva producció); per tant, les vendes a carta de gràcia van permetre agilitzar el control de la producció oleícola, lligant les institucions econòmiques amb el desenvolupament econòmic.

Amb tot, per tant, podem apuntar tres explicacions d'aquesta substitució dels censals per les vendes a carta de gràcia: en primer lloc, el sobreendeutament pagès, seguint el model dibuixat en altres indrets del país; en segon lloc i fomentat sobretot pels creditors que en molts casos eren pagesos de la mateixa comarca amb la voluntat d'acaparar o bé terres o bé el rendiment d'aquestes en el context de la *febre de l'oli* de la segona meitat de segle. Una acumulació de terra i de capital que era molt més àgil amb els empenyoraments que no pas amb els clàssics censals. En tercer lloc, no podem oblidar tampoc la reducció del 40 % del tipus d'interès nominal dels títols de censal, que, lligada amb la inflació, va fer que aquests títols fossin cada cop menys lucratiu per als inversors.

Amb la caiguda en desús dels censals, s'accelera un canvi de paradigma que toca de fons una societat rural de base rendista i, a poc a poc, incrementa l'interès per unes terres aconseguides en part gràcies a una acumulació de capital agrari fruit de la creixent desigualtat social que caracteritza el segle XVIII. És per això que, més enllà de corroborar aquesta substitució, ens hem de preguntar quina era la naturalesa social de deutors i creditors.

Els deutors

L'anàlisi dels qui acudien als notaris de les Garrigues a vendre censals de nova creació, a reconèixer deutors o a empenyorar algun bé, l'hem realitzada partint de les mostres dels

anys 1725, 1750, 1775 i 1800, les quals ens semblen suficientment representatives. En els quadres adjunts (1, 2 i 3) hem presentat la naturalesa dels diferents tipus d'endeutats amb els tres mecanismes treballats en aquests quatre moments. Cosa que també hem fet en l'anàlisi dels creditors (quadres 4, 5 i 6). Les dades mostrades en aquests sis quadres presenten el total de deutors i creditors independentment del volum del crèdit (o crèdits) que tenien.

La primera consideració que cal fer en relació amb els endeutats és que majoritàriament són particulars i, d'entre aquests, destaquen clarament els pagesos. L'excepció la marquen els municipis de Vilanova de Prades, l'Albi i Bell-lloc. Certament, dos d'aquests municipis sobrepassaven els límits de la comarca política actual, però reconeixien deutes impagats mitjançant deutoris amb particulars garriguencs. Els municipis d'arreu del país van acumular deutes importants durant els segles moderns, una bona part dels quals esta-

Quadre 1
Censataris a les Garrigues els anys 1725, 1750, 1775 i 1800

		1725	1750	1775	1800
Particulars	44	5	26	9	4
Apotecaris	1			1	
Pagesos	35	4	19	8	4
Particulars sense dades	8	1	7		
Total	44	5	26	9	4

Font: AHL, Fons de Protocols, manuals de les notaries d'Arbeca, el Vilosell i les Borges Blanques.

Quadre 2
Emissors de deutoris a les Garrigues els anys 1725, 1750, 1775 i 1800

		1725	1750	1775	1800
Particulars	33	0	8	15	10
Dr. en medicina	1		1		
Ferrers				1	
Mestres				1	
Pagesos	24		3	12	9
Pastors	1		1		
Particulars sense dades	5		3	1	1
Municipis	3	1	2		
Total	36	1	10	15	10

Font: AHL, Fons de Protocols, manuals de les notaries d'Arbeca, el Vilosell i les Borges Blanques.

Quadre 3

Venedors a carta de gràcia a les Garrigues els anys 1725, 1750, 1775 i 1800

		1725	1750	1775	1800
Particulars	85	1	5	26	53
Brasers	1				1
Cirurgians	1			1	
Espardenyers	1				1
Ferrers	1				1
Mestres de cases	1				1
Pagesos	73		3	25	45
Particulars sense dades	7	1	2		4
Total	85	1	5	26	53

Font: AHL, Fons de Protocols, manuals de les notaries d'Arbeca, el Vilosell i les Borges Blanques.

va en forma de censals i en mans de l'Església. En el cas de les Garrigues, els municipis de Juneda i les Borges Blanques tenen censals per pagar al capítol de la seu de Lleida durant bona part del segle (Ramon-Molins 2019: 139-156). Durant els anys estudiats, però, no hem trobat la creació de cap nou censal per part dels comuns de la zona.

Entre els particulars, predominen clarament els pagesos, car la naturalesa econòmica de la comarca és evident. Trenta-cinc del total de trenta-sis censataris endeutats dels quals sabem l'ofici són pagesos. Entre les causes que els porten a demanar diners, tot i que no hem fet un buidatge sistemàtic de les diferents actes, hi ha des de la compra de llavors i noves eines fins al pagament de pensions de censal, el retorn d'altres préstecs, els dots matrimonials o les compres i recompres de terres i cases, així com les despeses derivades de la rompuda de noves terres destinades al cultiu de l'olivera, i és que amb un sistema que els posava al límit de la subsistència, tota necessitat comuna puntual podia ser motiu d'endeutament o d'increment de l'import total del crèdit, alhora que un crèdit a baix interès, com ho eren sobretot els censals, podia afavorir que els pagesos més benestants poguessin assumir noves inversions. Amb tot, la dualitat d'aquests dos models no fa més que accentuar la diferenciació social al món rural.

En aquesta direcció, la compra de blat per ser utilitzat com a llavor, tot i que no sigui el motiu més repetit en les actes notarials, denota una situació precària de la pagesia bladeira de la comarca, car segurament són les necessitats econòmiques les que obliguen a vendre la globalitat de la producció de l'any precedent, i això fa que s'hagi de recomprar blat en temps de sembra, sempre més car que en temps de sega. Aquest fet, que sovint s'ha explicat sota el concepte de «vendes forçades», ha estat estudiat per Enric Tello per a les comarques de l'Urgell i la Segarra, on dominava clarament la producció cerealística de seca (Tello 1990), i pot arribar a portar a una pèrdua de la propietat de la terra que facilita la reconversió productiva.

Els motius que obliguen a endeutar-se, certament, són els que porten a utilitzar l'un o l'altre tipus de crèdit. Els deutoris podien respondre a dues necessitats diferents: o bé podien solucionar fretures puntuals, generalment compres de gra, necessitat de nou instrumental, oli o llavors, i eren reconeixements de deutes a pagesos veïns o a comerciants i negociants; o bé podien formar part de la roda d'endeutament clàssica i eren un pas intermedi entre els censals i les vendes a carta de gràcia, que responia a un tipus d'endeutament més estructural i més important quantitativament, resultat d'un procés d'endeutament crònic. Aquest és el cas que podríem intuir quan es reconeix, mitjançant un deutor, l'impagament de pensions de censal endarrerides. És per aquesta raó que censals i vendes a carta de gràcia, adscrits gairebé exclusivament a aquest segon model d'endeutament, mostren un perfil de venedors i unes necessitats molt més similars entre ells. Els deutoris, en canvi, poden mostrar un perfil d'usuaris més heterodox.

Si bé és comú que en la globalitat de les actes notarials en les quals s'endeuti un home casat figuri també la seva dona, entenem que l'administrador de la renda familiar era el marit. Malgrat tot, si ens volem fixar en l'endeutament femení, només es dona en el cas de dones que consten explícitament com a vídues, les quals, si tenen deutes, realitzen el crèdit en nom seu i del seu fill. Certament, el gruix de les dones endeutades en aquestes circumstàncies l'hem trobat en la mostra de l'any 1800 mitjançant les vendes a carta de gràcia: nou de les dotze vídues localitzades. Un fet que ens fa intuir que la viduitat femenina podia actuar com a accelerador de la desposseïció del patrimoni familiar.

Els creditors

Pel que fa als creditors, el primer comentari que s'ha de fer és que, quantitativament, eren força menys que els endeutats: la suma dels prestadors durant els quatre anys de la mostra és de cent vint-i-nou, mentre que els deutors puguen a cent seixanta-cinc. Amb això, es pot intuir una especialització cada cop més remarcable dels donadors particulars de crèdit, símptoma d'una creixent diferenciació social. Això sí, queda lluny de l'especialització gairebé monopolística que tot just una centúria abans havien ostentat les institucions religioses en els mercats de censals.

Si fem aquesta anàlisi mirant el tipus de crèdit, podem veure que els que més acceleren aquest procés són els deutoris, ja que els prestadors eren exactament la meitat que els deutors (quadres 2 i 5). Un procés que encara es fa més visible en les mostres de la segona meitat de segle.

Cal destacar el paper que té l'endeutament com a mecanisme de sostracció de rendes de la terra, un fet que ja havia posat de manifest el clàssic estudi de Pierre Gourbet sobre l'Antic Règim i que havia exemplificat Rosa Congost en la seva anàlisi de les comarques de Girona (Gourbet 1976: 153-155; Congost 1990: 68-71). Aquesta sostracció de renda, a més, en un primer moment serví per sostenir diferents senyories, però acabà esdevenint un element fonamental de l'acumulació primitiva de capital que portà a una agricultura cada cop més capitalista. I és que el fet que en els empenyoraments es guanyessin, més que no pas

Quadre 4
Censalistes a les Garrigues els anys 1725, 1750, 1775 i 1800

		1725	1750	1775	1800
Particulars	23	3	15	3	2
Pagesos	9	1	5	2	1
Religiosos	1			1	
Marmessors	2		2		
Particulars sense dades	11	2	8		1
Institucions religioses	7	1	4	1	1
Municipis	1		1		
Total	31	4	20	4	3

Font: AHL, Fons de Protocols, manuals de les notaries d'Arbeca, el Vilosell i les Borges Blanques.

Quadre 5
Receptors de deutoris a les Garrigues els anys 1725, 1750, 1775 i 1800

		1725	1750	1775	1800
Particulars	17	1	7	4	5
Drs. en medicina	1		1		
Negociants	2			1	1
Pagesos	7		2	2	3
Religiosos	1	1			
Vidriers	1		1		
Marmessors	1		1		
Particulars sense dades	4		2	1	1
Municipis	1		1		
Total	18	1	8	4	5

Font: AHL, Fons de Protocols, manuals de les notaries d'Arbeca, el Vilosell i les Borges Blanques.

terres pròpiament dites, drets sobre aquestes o, fins i tot, si s'aconseguia la propietat absoluta d'una plantació, que aquesta romangués treballada pels antics propietaris amb contractes cada cop menys estables, facilitava que continués havent-hi nivells relativament alts d'auto-explotació pagesa, per garantir que no minvessin ni la producció ni el ritme acumulatiu.

Pel que fa a la naturalesa dels creditors, certament, també predominen els particulars, especialment els pagesos, un fet que exemplifica l'acumulació de capital que aconseguïen realitzar determinades famílies.

També ens desperta un interès especial la presència de les institucions religioses. Aquestes, com ja ha estat àmpliament estudiat, s'especialitzen sobretot en el mercat de censals.

Quadre 6
Compradors a carta de gràcia a les Garrigues els anys 1725, 1750, 1775 i 1800

		1725	1750	1775	1800
Particulars	80	1	5	19	55
Dr. en medicina	1				1
Mestres de cases	2				2
Mossos	1				1
Pagesos	61		3	16	42
Religiosos	2	1			1
Sabaters	1				1
Traginers	1				1
Particulars sense dades	11		2	3	6
Total	80	1	5	19	55

Font: AHL, Fons de Protocols, manuals de les notaries d'Arbeca, el Vilosell i les Borges Blanques.

En la mostra analitzada en el present estudi representen el 22,6 % dels creditors; en canvi, no hem detectat la seva presència ni com a compradores a carta de gràcia ni com a beneficiades de deutoris. A més, dels set censals comprats per diferents comunitats de preveres, rectories, vicaries i el monestir de Poblet, cinc responen a les dues primeres mostres (1725 i 1750) i dos, a les dues segones (1775 i 1800). Els religiosos que actuen a títol individual, en canvi, sí que participen en els mercats de deutoris i empenyoraments, però, malgrat tot, la seva presència també la trobem limitada a les mostres dels dos primers anys. Per tant, tot i que es tracta d'un nombre reduït d'exemples per formular hipòtesis contundents, podem intuir una pèrdua progressiva del pes econòmic d'aquestes institucions o, com a mínim, una retirada del mercat del crèdit, en part forçada per la reducció progressiva de l'ús dels censals.

Pel que fa a la residència de deutors i creditors de censals i vendes a carta de gràcia, si bé només tenim dades d'aproximadament dos terços dels agents, hem de ressaltar la forta presència del crèdit local. Un fet que està lligat al fet que el gruix de creditors estudiats siguin particulars i es trobin absents les grans institucions (religioses) de crèdit de la regió (no pas comarcals), les quals possiblement registraven llurs actes davant de notaris de Lleida. Així, solament hem localitzat tres censals i una desena de vendes a carta de gràcia que havien de cobrar agents de pobles veïns diferents dels de l'endeutat.

Aquesta forta presència de creditors locals, i més concretament l'absència de les grans institucions religioses, ens pot fer pensar també que, com que ens hem centrat en l'anàlisi del mercat garriguenc de crèdit, hem prescindit d'analitzar una quantitat no molt important de títols de deute, però sí d'un valor superior als dels reconeguts als notaris de la zona: Carme Solsona, analitzant els censals en mans d'institucions religioses, reconeix que els que resten en mans de comunitats de regulars són de major valor que els comprats per

parròquies i religiosos seculars, en part perquè els grups socials més benestants (i amb més necessitats de capital) es personaven davant de convents per sol·licitar capital, i un gruix important d'aquests convents es troben fora de la comarca (Solsona 1994: 717).

Els deutoris, en canvi, sí que tenien un major radi de maniobra, ja que més de la meitat d'aquells dels quals tenim dades, foren registrats per forans. I, a més, aquests poden ser d'indrets més llunyans que els compradors de censals i d'empenyoraments. I és que entre els creditors hi ha comerciants i negociants que poden venir de llocs més distants a oferir llurs productes i serveis. Amb tot, de nou, els deutoris tornen a mostrar-se com els mecanismes que més contribueixen a marcar una diferenciació en la distribució de la renda que ja no només és social, sinó que també és territorial i, fins i tot, entre diferents oficis.

Conclusions

Analizant l'evolució dels diferents mecanismes d'endeutament emprats davant les diferents notaries de les Garrigues al segle XVIII, hem pogut observar un canvi progressiu en el seu ús. Els censals van perdent pes relatiu a poc a poc en pro dels deutoris primer i de les vendes a carta de gràcia posteriorment. Un canvi que, en el fons, representa un ús de mecanismes d'endeutament cada cop més onerosos per a la pagesia, que amb l'avanç del segle va incrementant progressivament el seu nivell d'endeutament.

Els censals, protagonistes absoluts del mercat creditici de l'Antic Règim, més enllà de la primera caiguda produïda arran de la millora econòmica de finals de la dècada dels anys vint, pateixen un cop important amb la reducció dels tipus d'interès de mitjan segle, la qual, encara que no desarticuli completament el negoci censalista, acabarà essent un punt d'inflexió. Una caiguda dels interessos que, juntament amb la inflació, farà cada cop menys lucratives les rendes fixes que aquests generaven. Certament, però, a finals del segle XVIII poden observar-se unes breus revifades del seu ús, coincidint amb la disminució dels rendiments econòmics que donaven les inversions en terra.

Les vendes a carta de gràcia esdevenen, durant la segona meitat de segle, les vertaderes substitutes dels censals, si bé són un punt de divergència respecte al que s'observa en altres regions de la Catalunya seca. Dominen clarament el mercat creditici i els indicadors analitzats, tot i que tenen un abast limitat, semblen indicar que van propiciar una certa acumulació de terres (i de capital), així com una lenta proletarització dels pagesos que les van anar perdent. En aquesta direcció, tot i que la nostra mostra és força reduïda, podem esmentar el fet que els compradors, quantitativament, són menys que els venedors.

Aquesta substitució de censals per vendes a carta de gràcia, passant pels deutoris, respon principalment a tres factors. El primer és la roda d'endeutament clàssica: les famílies pageses garriguenques, a causa del model agrari de la petita explotació de secà, viuen al límit de la seva capacitat de reproducció i tenen molt poca o nul·la capacitat d'estalvi, cosa que les deixa allunyades dels beneficis que pugui comportar l'alça de preus i que fa que qualsevol baixada puntual d'aquests pugui resultar letal. Aquesta roda d'endeutament fa

que cada cop hagin d'acudir a mecanismes d'endeutament més costosos, que en molts casos els portaran a perdre el control de la producció. Un element que, òbviament, té també l'altra cara de la moneda: algunes famílies que tenen situacions prèvies no tan precàries, poden veure's beneficiades de l'endeutament dels seus veïns i poden iniciar un procés de diferenciació social.

El segon dels factors és la reducció de les pensions de censal, que fan que aquests títols siguin cada cop menys lucratius per als tenidors de rendes. Certament, però, continuen sent emprats en molts punts del Principat fins ben entrat el segle XIX, sobretot en aquelles zones on la terra genera menors rendiments. Al mateix temps, que no siguin atractius per als creditors vol dir que sí que ho poden ser per als deutors. Malgrat tot, és cert que aquests segons no sempre tenen la llibertat de decidir les condicions dels seus deutes.

El tercer factor és l'interès pel control de la producció (i de la terra), molt lligat als dos anteriors. Les Garrigues s'especialitzen fortament en la producció oleícola, la qual està intrínsecament lligada al mercat. L'increment del preu de l'oli, amb puntes d'alça molt més importants que en altres produccions de secà, desperta, en el marc de la *febre de l'oli*, un major interès pel control de la producció, per la qual cosa els creditors preferiran emprar mecanismes que en cas d'impagament agilitzin aquest control, i troben en les vendes a carta de gràcia l'instrument perfecte.

Serà precisament aquest major interès pel control de la producció d'oli (i de les plantacions amb majors taxes de productivitat que altres productes de secà) el que agilitzarà la substitució dels censals i farà que aquest canvi es produeixi abans que en altres punts de la Catalunya seca, alhora que també ocasionarà que el paper dels deutoris quedi per sota del de les vendes a carta de gràcia durant tot el segle. Aquest darrer instrument tindrà un èxit especial a les àrees urbanes sobretot durant el segle XVIII.

Bibliografia citada

- CASES I LOSCOS, Lluïsa (1983). *Catàleg dels protocols notariais de Lleida*. Barcelona: Fundació Noguera.
- CASTAÑEDA I PEIRÓN, Lluís (1991). «Sector financer i mercat de capitals al primer terç del segle XIX». Dins Jordi NADAL I OLLER, Jordi MALUQUER DE MOTES i Carles SUDRIÀ I TRIAY (dirs.). *Història econòmica de la Catalunya contemporània. S. XIX: indústria, transports i finances*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 339-350.
- CONGOST, Rosa (1990). *Els propietaris i els altres. La regió de Girona, 1768-1862*. Vic: Eumo.
- CONGOST, Rosa (1990). «Una font poc utilitzada: el registre d'hipoteques», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 8, p. 201-234
- FARRÉ TARGA, Miquel Àngel (1993). «Els orígens de l'expansió de l'olivera a l'Urgell i les Garrigues als segles XVI i XVII», *Urtx: Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 5, p. 149-165.
- FERRER I ALÒS, Llorenç (1983). «Censals, vendes a carta de gràcia i endeutament pagès al Bages (s. XVIII)», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 4, p. 101-128.

- FERRER I ALÒS, Llorenç (1987). *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII-XIX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 527-551.
- GOUBERT, Pierre (1976). *El Antiguo Régimen (I)*. Buenos Aires: Siglo XXI.
- MINGUELLA, Josep M.; RIPOLLÉS, R. (1982). *Les Borges Blanques a cavall del Decret de Nova Planta*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
- PEÑA-MIR, José Luis (2016). «Financiación y especialización productiva: el mercado de crédito malagueño a finales del siglo XVIII», *Investigaciones de Historia Económica*, núm. 12, p. 133-143.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2001). *La terra de l'arròs i les moreres. Història de la Ribera. De vespres de les Germanies fins a la crisi de l'Antic Règim (segles XVI-XVIII)*. València: Bromera.
- PREIXENS, Núria (2018). *La importància dels fons notariais per a l'estudi de la història local*. Treball final de grau. Lleida: Universitat de Lleida.
- RAMON-MOLINS, Gabriel (2018). «Endeudamiento municipal en la región de Lleida a finales del siglo XVII», *Estudis: Revista de Historia Moderna* núm. 44, p. 173-196.
- RAMON-MOLINS, Gabriel (2019). *Censos i endeutament públic municipal a la regió de Lleida d'Antic Règim (segles XVII-XIX)*. Tesi doctoral. Lleida: Universitat de Lleida.
- RUBIO MÀNUEL, Daniel (1993). «L'evolució dels censals morts a l'alta edat moderna», *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, núm. 13, p. 65-70.
- SOLSONA, Carme (1994). *La desamortització eclesiàstica a la província de Lleida (1838-1851)*. Tesi doctoral. Lleida: Universitat de Lleida.
- TELLO, Enric (1986). «La utilització del censal a la Segarra del set-cents: crèdit rural i explotació usurària», *Recerques: Història, Economia, Cultura*, núm. 18, p. 47-71.
- TELLO, Enric (1990). «Vendre per pagar. La comercialització forçada a l'Urgell i a la Segarra al final del segle XVIII», *Recerques: Història, Economia, Cultura*, núm. 23, p. 141-160.
- TELLO, Enric (1994). «El papel del crédito rural en la agricultura del Antiguo Régimen: desarrollo y crisis de las modalidades crediticias (1600-1850)», *Noticario de Historia Agraria*, núm. 7, p. 9-37.
- TELLO, Enric (2004). «La fi del censal: reducció de l'interès o vaga de pensions? (1750-1861)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 15, p. 125-155.
- VILLALÓN, Sebastià (2008). «Els problemes de la informació en una societat d'Antic Règim: els notaris catalans davant la creació dels registre d'hipoteques». Dins Rosa CONGOST (ed.). *Dels capbreus al registre de la propietat: Drets, títols i usos socials de la informació a Catalunya (segles XIV-XX)*. Girona: Associació d'Història Rural, p. 241-274.
- VICEDO-RIUS, Enric (1997). «Les crisis de subsistència a la Catalunya occidental al segle XVIII». Dins *Homenatge a mossèn Jesús Tarragona*. Lleida: Ajuntament de Lleida, p. 401-408.
- VICEDO-RIUS, Enric (2008). «Mercado y precios. El Almudí de Lérida, 1700-1833», *Historia Agraria: Revista de Agricultura e Historia Rural*, núm. 45, p. 41-79.
- VILAR, Pierre (1966). *Catalunya dins l'Espanya moderna: Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Barcelona: Edicions 62.